महाराष्ट्र राज्य मराठी साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई
प्रकाशित कोश वाङ्मय

१. गुजराती – मराठी शब्दकोश	श्री. भाऊ धर्माधिकारी
२. उर्दू – मराठी शब्दकोश	श्री. श्रीपाद जोशी, श्री. एन. एस. गोरेकर
३. कन्नड – मराठी शब्दकोश	श्री. पुंडलिकजी कातगडे
४. तमीळ – मराठी शब्दकोश	सौ. रमाबाई जोशी, श्री. पु. दि. जोशी
५. मराठी – कन्नड शब्दकोश	श्री. गुरुनाथ दिवेकर
६. मराठी – सिंधी शब्दकोश	श्री. लछमन हर्दवाणी
७. मराठी – गुजराती शब्दकोश	श्री. भाऊ धर्माधिकारी
८. पाली – मराठी शब्दकोश	श्री. बाबा भारती
९. मराठी वाङ्मय कोश : खंड – १	श्री. गं. दे. खानोलकर
१०. मराठी वाङ्मय कोश : खंड – २ भाग १	डॉ. गो. म. कुलकर्णी
११. मराठी वाङ्मय कोश : खंड – ४	डॉ. विजया राजाध्यक्ष
१३. आयुर्वेदीय शब्दकोश भाग १ व २ (संस्कृत–संस्कृत)	पं. वेणीमाधव शास्त्री जोशी, पं. ना. ह. जोशी
१४. आयुर्वेदीय शब्दकोश भाग १ व २ (संस्कृत–संस्कृत–मराठी)	श्री. वेणीमाधव शास्त्री जोशी, पं. ना. ह. जोशी
१५. इंग्रजी – मराठी स्थापत्य शिल्पकोश	श्री. रा. वि. मराठे
१६. ज्ञानोदय लेखन सार सूची : खंड – १ भाग १	डॉ. गंगाधर ना. मोरजे, प्रा. पद्मा मोरजे
१७. ज्ञानोदय लेखन सार सूची : खंड – १ भाग २	डॉ. गंगाधर ना. मोरजे, डॉ. स. वा. मुळे
१८. ज्ञानोदय लेखन सार सूची : खंड – २ भाग १	डॉ. गंगाधर ना. मोरजे, डॉ. स. वा. मुळे
१९. डॉ. माधवराव पटवर्धन – वाङ्मय सूची	श्री. सु. रा. चुनेकर
२०. वैज्ञानिक पारिभाषिक संज्ञा गणित शास्त्र, वास्तवशास्त्र, रसायन शास्त्र	डॉ. गो. रा. परांजपे
२१. साहित्य संहिता समीक्षा आणि पारिभाषिक संज्ञा	श्री. वसंत दावतर
२२. मराठी अनुवाद ग्रंथ सूची	डॉ. वीणा मुळे
२३. मराठी शब्दकोश, पहिला खंड	प्राचार्य रामदास डांगे
२४. विज्ञान आणि तंत्रज्ञान कोश	डॉ. अ. पां. देशपांडे, डॉ. बाळ फोंडके

आह्मां घरीं धन शब्दांचीं च रत्नें । शब्दांचीं च शस्त्रें यत्न करूं ।
शब्द चि आमुच्या जीवाचें जीवन । शब्दें वांटूं धन जनलोकां ।
तुका म्हणे पाहा शब्द चि हा देव । शब्दें चि गौरव पूजा करूं ।।

मराठी
शब्दकोश
(क ते ङ)

२

मराठी शब्दकोश

दुसरा खंड
(क ते ङ)

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.

मराठी शब्दकोश

दुसरा खंड

(क ते ङ)

प्रथम संपादन

य. शं. कानिटकर

एम. एम

●

पुन:संपादन

प्राचार्य रामदास डांगे

●

संपादन सहयोगी

- **पूर्णिमा लिखिते** *एम. ए.*
- **सुप्रिया महाजन** *एम.ए. (संस्कृत)*
- **अरुण प्रभुणे (पुणे)** *एम. ए. बी. एड. पीएच. डी.*
- **रूपाली अवचरे** *एम.ए., एम. फिल.*

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ -मुंबई

◆ 'मराठी शब्दकोश'(दुसरा खंड)

◆ **प्रथम आवृत्ती**
मार्च २०१०

◆ **प्रकाशक**
सचिव
महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ
रवीन्द्र नाट्य मंदिर, दुसरा मजला
पु. ल. देशपांडे महाराष्ट्र कला अकादमी आवार
सयानी रोड, प्रभादेवी, मुंबई – ४०००२५.

◆ **अक्षर जुळणी**
सौ. चेतना विकास वडके
शब्दमाधुरी, पुणे.
भ्रमणभाष : ९८९०९८४९२७

◆ **मुद्रक**
व्यवस्थापक
शासकीय फोटोझिंको मुद्रणालय
पुणे ४११००१.

◆ **किंमत : तीनशे रुपये फक्त**

निवेदन

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाची स्थापना झाल्यानंतर जे काही महत्त्वाचे वाङ्मयीन प्रकल्प हाती घेण्यात आले त्यामध्ये मराठी शब्दकोशाचे प्रकाशन ही एक महत्त्वाची योजना होती. तद्नुसार महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने मराठी भाषेचा एक अद्यावत महाकोश किंवा बृहत्कोश नव्याने सिद्ध करावा, असा निर्णय घेतला व १९७० साली त्या निर्णयाला शासनाची मंजुरी मिळून या प्रकल्पाचे काम सुरू करण्यात आले. या संकल्पित शब्दकोशाचे संपादक म्हणून प्रारंभी डॉ. ना. गो. कालेलकर यांची नियुक्ती करण्यात आली होती. हे काम डेक्कन कॉलेज, पुणे येथे करावे असे ठरले व डेक्कन कॉलेजच्या भाषाशास्त्र विभागात ते १९७० ते १९७२ पर्यंत चालू होते. त्यानंतर या प्रकल्पाचे काम मुंबई साहित्य संघाकडे सोपविण्यात आले. त्या वेळी डॉ. वि. रा. करंदीकर यांचे सहकार्य या कोशाच्या सिद्धतेसाठी घेण्यात आले. त्यानंतर मात्र शब्दकोश रचनेचे काम बराच काळ रेंगाळत राहिले व त्याच्या व्यवस्थेमध्ये काही प्रमाणात शैथिल्य आले. त्यामुळे याबाबत मंडळाने नवीन व्यवस्था करण्याचे ठरवून शब्दकोश प्रकल्पाचे काम टिळक स्मारक ट्रस्ट, पुणे या संस्थेद्वारा करून घेण्याचे ठरविले व श्री. यशवंत कानिटकर यांना शब्दकोशाचे संपादक म्हणून नियुक्त करण्यात आले. त्यांच्या कारकिर्दीपर्यंत प्रस्तुत शब्दकोशाचे तीन पूर्ण खंड व चौथा अपूर्ण खंड तयार झाले; परंतु नंतर शब्दकोशाशी संबंधित तज्ज्ञांमध्ये मतभेद होऊन शब्दकोश प्रकल्पाचे काम खंडित झाले. दरम्यान श्री. कानिटकर हेही निवृत्त झाले व या शब्दकोश प्रकल्पाचे कार्य होते त्याच अवस्थेत राहिले.

मंडळाच्या उद्दिष्टांमध्ये शब्दकोश प्रकल्पाला महत्त्व देण्यात आलेले होते व मंडळाचे ते एक मोठे अंगीकृत कार्य होते. ते कार्यच खंडित झाल्यामुळे एका महत्त्वाच्या वाङ्मय प्रकल्पाला महाराष्ट्र वंचित झाला होता. २००६ साली मंडळाचे अध्यक्षपद माझ्याकडे आले व मंडळाचे हे खंडित राहिलेले महत्त्वाचे कार्य पुनरुज्जीवित करण्याचा मी निर्णय घेतला. पुनर्रचित मंडळाने त्याला मान्यता दिली. शासनाचीही त्याप्रमाणे मान्यता घेण्यात आली आणि अर्धवट राहिलेल्या शब्दकोश प्रकल्पाचे काम पुढे नेण्याची जबाबदारी प्राचार्य रामदास डांगे (मंडळाचे सदस्य) यांजकडे सर्वानुमते सोपविण्यात आली. प्राचार्य रामदास डांगे हे शब्दकोश विषयक कामाचे माहितगार असून, त्यांनी या प्रकल्पाच्या शिवधनुष्याची जबाबदारी स्वीकारण्याचे ठरविले. याचा मंडळाला विशेष आनंद झाला. त्यांच्या अपेक्षेप्रमाणे मंडळाने त्यांना पुणे येथे स्वतंत्र कार्यालयीन जागा, त्या कामासाठी लागणारे तज्ज्ञ मदतनीस व आवश्यक तो निधी हे सारे उपलब्ध केले व जुलै २००७ पासून शब्दकोश निर्मितीचे कार्य रीतसर सुरू झाले. प्राचार्य डांगे यांनी पूर्वसूरींनी केलेल्या कार्याचे परिशीलन करून, तसेच त्यामध्ये आवश्यक ते बदल व सुधारणा करून शब्दकोशाचा पहिला खंड पूर्ण केलेला आहे व त्या सोबतच पुढील खंडांची पूर्व तयारी केलेली आहे. शब्दकोशाचे एकूण दहा खंड विचाराधीन आहेत. प्रत्येक खंडामध्ये सुमारे पंधरा हजार शब्दांचा समावेश असेल. या पहिल्या खंडामध्ये सुमारे वीस हजार शब्दांचा समावेश आहे. जवळजवळ दीड लक्ष मराठी शब्दांचे भांडार या कोशातून उपलब्ध होईल.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने हाती घेतलेल्या मराठी शब्दकोश खंड –२ चे प्रकाशन करताना मला विशेष आनंद होत आहे. कोशप्रकल्पाचे मुळात खंडित झालेले कार्य नव्याने सुरू करून ठरवलेल्या मुदतीत शब्दकोशाचा पहिला खंड वाचकांच्या हाती देण्याची प्राथमिकता मंडळाने स्थापन केलेल्या प्राचार्य रामदास डांगे व त्यांचे सहकारी यांच्या संपादकत्वाखाली कार्यालयाने पूर्ण केली. नंतरच्या अवघ्या वर्षभराच्या काळात शब्दकोशाचा हा दुसरा खंडही शब्दकोश कार्यालयाने पूर्ण केला. या तत्परतेबद्दल शब्दकोश प्रकल्प कार्यालय आणि त्याचे प्रमुख प्राचार्य रामदास डांगे यांना मी धन्यवाद देतो.

शब्दकोश निर्मितीचे काम हे जिकिरीचे व परिश्रमपूर्वक करावयाचे असते. पूर्वसुरींनी केलेल्या कामाच्या पार्श्वभूमीवर नवीन कोश सिद्ध करताना तो अधिकाधिक प्रमाण, प्रचलित भाषेतील शब्दसंपत्तीचा यथार्थ समावेश असलेला, शक्य तेवढा अद्यावत व परिपूर्ण होण्यावर कोशकर्त्याचा भर असावा लागतो. मराठीचे शब्दभांडार विपुल आहे. प्रत्यही त्यामध्ये प्रचलित मराठी भाषेतील, बोलीभाषांतील, ग्रामीण शब्दांची भर पडत असते. कालौघात जुने–प्राचीन शब्द प्रचारांतून बाहेर पडलेले असतात. या साऱ्याचा सारासार विवेक करून आजची व उद्याची मराठी भाषा शब्दसामर्थ्याने, शब्दकलेने व अर्थवैविध्याने कशी सुंदर व संपन्न होईल, याची कोश निर्मात्यावर जबाबदारी असते. प्रा. रामदास डांगे व त्यांना या कार्यात सहयोग देणारे त्यांचे संपादकीय सहकारी हे काम निष्ठापूर्वक व जाणकारीने पार पाडत आहेत याचा आदरेखून उल्लेख केला पाहिजे.

मंडळातर्फे हा शब्दकोश प्रकल्प लवकरात लवकर पूर्ण करून संकल्पितलेले उर्वरित खंड मराठी भाषेला अर्पण करता येतील, अशी मला उमेद वाटते.

मधु मंगेश कर्णिक,
अध्यक्ष
महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ

स्थळ : मुंबई
दिनांक : १२ मार्च २०१०

मराठी शब्दकोश
दुसरा खंड

प्रास्ताविक

मराठी शब्दकोशाचा पहिला खंड मार्च २००९ मध्ये प्रकाशित झाला. प्रस्तुत खंडाच्या प्रास्तविकात संकल्पित मराठी शब्दकोशासंबंधी सविस्तर माहिती दिली आहे. तेथे 'दुसऱ्या व तिसऱ्या खंडांचे काम लवकरच पूर्ण करण्याचा आमचा प्रयत्न आहे', असे म्हटले आहे. आनंदाची बाब म्हणजे या खंडांचे काम पूर्ण झाले असून 'क' वर्गांकित दुसरा खंड अभ्यासकांसाठी उपलब्ध होत आहे. तिसरा खंडही प्रकाशनाच्या वाटेवर आहे, एवढेच येथे नमूद करतो.

पहिल्या खंडात 'अ–औ', दुसऱ्या खंडात 'क–ङ' आणि तिसऱ्या खंडात 'च–ण' (च आणि ट वर्गांतील) या वर्णांचा समावेश आहे. (पूर्वीच्या योजनेत ट वर्ग स्वतंत्र खंडाचा विषय होता). डिसेंबर २०१० पूर्वी हा खंडही प्रकाशित करण्याचा आमचा प्रयत्न आहे. तसे झाल्यास 'त–न' वर्णांकित चौथा खंड मार्च २०११ पर्यंत पूर्ण व्हावा. विशेष म्हणजे 'प' वर्गाच्या कामाचाही प्रारंभ १ एप्रिल २०१० पासून करण्याचे योजिले आहे.

मागील खंडाच्या प्रास्तविकातील नियोजनानुसार पुरवणी खंडात समाविष्ट केल्या जाणाऱ्या शब्दांच्या नोंदी करण्याचे काम ही हाती घेतले आहे. उपलब्ध कोशांशिवाय इतर माध्यमांद्वारे उपलब्ध होणाऱ्या शब्दांचा संग्रह करण्याचे काम ही सुरू आहे. प्रादेशिक बोलींतून प्रकाशित होणाऱ्या वाङमयाचा अभ्यास करून त्यातील शब्दसंग्रहाच्या संपादनाचे काम प्रगतीपथावर आहे. अशा कामासाठी अनेक तज्ज्ञ व्यक्तींचे सहकार्य घेत आहोत. तथापि या कामास अपेक्षित गती प्राप्त होऊ शकली नाही. शब्दकोशासारख्या कामात रुची असणाऱ्या अभ्यासू व्यक्तींनी सहकार्य केल्यास ह्या शब्दसंग्रहाची व्यापकता वाढण्यास मदत होईल.

आवश्यकता वाटल्यास काही बाबींचे स्पष्टीकरण तिसऱ्या किंवा त्यानंतरच्या खंडात करण्याचे ठरविले आहे. तेथेच ग्रंथ संक्षेप सूची देण्याचे ठरविले आहे. विविध बोलींतील शब्द नोंदींना नेटकेपण यावे यासाठी तज्ज्ञांचे सहकार्य मिळविण्याच्या बाबतीत आम्ही प्रयत्नशील आहोत; अशाच प्रयत्नातून औरंगाबाद जिल्ह्यातील कन्नड येथील शिवाजी महाविद्यालयात कार्यरत असलेले प्रा. डॉ. रमेश सूर्यवंशी, एम. ए. पीएच. डी. (भाषाविज्ञान), कृषिविषयक शब्दसंग्राहक डॉ. नारायण बोरुळकर आणि सीमावर्ती प्रदेशातील मराठी भाषेतील लेखक श्री. माधवराव कदम होळसमुद्रकर (जि. बिदर) यांच्या सहकार्याचा लाभ घडत आहे. तसेच शब्दकोशाच्या आनुषंगिक कार्यात सौ. सुषमा माने, बी. ए. आणि श्री. अरविंद कुलकर्णी, एम. ए. हे सहकारी कार्यरत आहेत.

शब्दकोशाचा उपयोग केवळ कठीण, अपरिचित शब्दांचा अर्थ पाहाण्यापुरताच मर्यादित नाही. भाषेला ज्ञानपातळीवर पोहचविण्याचे महत्कार्य कोशाच्या माध्यमातूनच होऊ शकते. या संदर्भात मराठी भाषा फारशी समृद्ध नाही, हे काही अंशी खरे आहे. या दृष्टीने काही नव्या परिशिष्टांची भर टाकण्याचा आमचा विचार आहे. मराठी विचारविश्व आणि भावजीवन पुष्ट होण्याच्या दृष्टीने या परिशिष्टांचा उपयोग होईल, अशी आशा बाळगणे अनाठायी ठरू नये. त्या दृष्टीने–

१. मराठी भाषा : इतिहास संस्कृती व्याकरण, व्यवहार, प्रमाणलेखन इ.
२. परिभाषा आणि संज्ञा – विविध शास्त्रे (ज्ञान विज्ञान).
३. प्राचीन हस्तलिखित कोशांचा अभ्यास.
४. जुन्या अर्थवाही शब्दांचे पुन:प्रस्थापन.
५. कोशांचे प्रकार आणि मराठीतील कोशवाङमय इ.

प्रस्तुत कोशाच्या उभारणीत पूर्वसुरींच्या अनेक जुन्या नव्या कोशांचा आधार घेतला आहे. काही कोशांचा निर्देश आणि उपयोग राहून गेला असल्यास वाचनसंस्कृतीच्या उपासकांनी प्रोत्साहक ठरणारी भर घालून, मराठी भाषेच्या या सेवाकार्यात सहभागी व्हावे, ही विनंती.

शब्दकोशाच्या या अवघड कार्यात, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाचे अध्यक्ष पद्मश्री श्री. मधू मंगेश कर्णिक यांची प्रेरक पाठराखण 'नित्य नवा दीस जागृतीचा' अशा स्वरूपाची आहे, हे नमूद केलेच पाहिजे. मंडळाच्या सचिवपदी नव्याने रुजू झालेल्या श्रीमती मीनाक्षी पाटील आणि त्यांचे सहकारी यांच्या सहकार्याची नोंद घेणे उचित ठरेल.

– संपादक

संदर्भकोश

महाराष्ट्र शब्दकोश	य. रा. दाते, चिं. ग. कर्वे	वरदा प्रकाशन पुणे.
मराठी-इंग्रजी शब्दकोश	मोल्स्वर्थ	शुभदा सारस्वत, प्रकाशन पुणे.
मराठी शब्दरत्नाकर (विस्तारित)	वा. गो. आपटे, ह. अ. भावे	
अभिनव मराठी मराठी शब्दकोश	द. ह. अग्निहोत्री	व्हीनस प्रकाशन, पुणे.
सरस्वती शब्दकोश	वि. वा. भिडे, रा. शं. वाळिंबे	चित्रशाळा प्रकाशन, पुणे.
व्यावहारिक मराठी शब्दार्थकोश	मो. वि. भाटवडेकर	राजहंस प्रकाशन, पुणे.
ऐतिहासिक शब्दकोश (पुरवणीसह)	य. न. केळकर	डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.
पारमार्थिक शब्दकोश	अनुराधा कुलकर्णी, विजय भटकर	डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.
मराठी पर्यायी शब्दांचा कोश	मो. वि. भाटवडेकर	साधना प्रकाशन, पुणे.
पर्याय शब्दकोश	वि. शं. ठकार	नितीन प्रकाशन, पुणे.
झाडी बोली शब्दकोश	हरिश्चंद्र बोरकर	विजय प्रकाशन, नागपूर.
वैदर्भी बोलीचा शब्दकोश	दे. गं. सोटे	सोटे साहित्य प्रकाशन, वर्धा.
अहिराणी शब्दकोश	रमेश सूर्यवंशी	अक्षय प्रकाशन, पुणे.
अहिराणी वाग्वैभव	अभिमन्यू पाटील	कस्तुरी प्रकाशन, अंमळनेर
लोकसाहित्य शब्दकोश	सरोजिनी बाबर	लोकसाहित्य समिती, मुंबई.
श्रीनामदेवगाथा शब्दार्थ संदर्भकोश	मु. श्री. कानडे, रा. शं. नगरकर	रामकृष्ण प्रकाशन, पुणे.
श्रीतुकारामगाथा शब्दार्थ संदर्भकोश	मु. श्री. कानडे, रा. शं. नगरकर	रामदासी प्रेरणा. प्रसारक समुदाय, पुणे.
श्रीसमर्थ-रामदास-वाङमय-शब्दार्थ संदर्भकोश	मु. श्री. कानडे रा. शं. नगरकर	रामकृष्ण प्रकाशन, पुणे.
एकनाथी भागवत शब्दार्थ संदर्भकोश	मु. श्री. कानडे रा. शं. नगरकर	रामकृष्ण प्रकाशन, पुणे
तंजावर कोश	शं. गो. तुळपुळे	पुणे विद्यापीठ
प्राचीन मराठी शब्दकोश	तुळपुळे-फिल्डहाऊस	पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.
ग्रामीण बोलीचा शब्दकोश	द. ता. भोसले	मेहता प्रकाशन, पुणे.
हंसकोश	र. भा. गोडबोले	गोडबोले प्रकाशन, पुणे.
गांवगाडा शब्दकोश	रा. वि. मराठे.	
राजकोश (राज्य व्यवहार कोश)	अ. द. मराठे	डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.

अर्थच्छटा कोश	मो. वि. भाटवडेकर	स्नेहवर्धन, पुणे.
मराठी लाक्षणिक शब्दकोश	र. ल. उपासनी	साहित्य प्रसारकेंद्र, नागपूर.
दखनी भाषा	श्री. रं. कुलकर्णी	राज्य मराठी विकास संस्था, मुंबई.
चौभाषी व्यावहारिक शब्दकोश	गणेश ओतुरकर	संताजी प्रकाशन, नाशिक.
मराठी शब्दविलास	चंद्रहास जोशी	मेहता प्रकाशन, पुणे.
मराठी शब्दाभ्यास कोश	स. ध. झांबरे	साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद.
शब्दसखे	वसंत उत्पात	स्नेहवर्धन, पुणे.
मराठी व्युत्पत्तिकोश (पुरवणीसह)	कृ. पां. कुलकर्णी, श्रीपाद जोशी	शुभदा सारस्वत, पुणे.
व्युत्पत्ति प्रदीप	गो. शं. बापट, गो. कृ. मोडक	१० वी आवृत्ती, १९२५.
मराठीतील एकाक्षरी (शब्दांचा)लघुकोश	श्री. भा. म. गोरे	वरदा बुक्स, प्रकाशन.
लेवा-गण-बोली कोश	नि. रा. पाटील	
विज्ञान आणि तंत्रज्ञान शब्दकोश	डॉ. अ. पां. देशपांडे, डॉ. बाळ फोंडके	महाराष्ट्र शासन, मुंबई.
ज्ञानेश्वरीचे शब्दभांडार	रा. ना. वेलिंगकर	मराठी संशोधक मंडळ, मुंबई.
फार्शी-मराठी शब्दकोश	मा. त्रिं. पटवर्धन	भा. इ. सं. मंडळ, पुणे.
संख्या-संकेत कोश	श्री. शा. हणमंते	प्रसाद प्रकाशन, पुणे.
शब्दानंद-त्रिभाषा कोश	सत्त्वशीला सामंत	डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.
भाषा व्यवहार शब्दावली		भाषा संचलनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

(भाषा संचालनालय, महाराष्ट्र साहित्य संस्कृती मंडळ (महाराष्ट्र शासन) यांनी प्रकाशित केलेले विविध परिभाषा कोश, संज्ञाकोश आणि शब्दकोश)